

ПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ

УДК 321.7

Колодій А. Ф.

«ОЛІГАРХИ» Й «ОЛІГАРХІЯ»: ЗМІСТ ПОНЯТЬ ТА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДІЙСНІСТЬ

У статті розглянуто деякі зміни, що відбулися на політичній арені України протягом останніх п'яти років, під кутом зору їх впливу на кристалізацію політичного режиму певного, визначеного типу на відміну від «перехідної невизначеності». Проаналізовано співвідношення понять «олігархізації» групових інтересів та «олігархії» як типу державного володарювання; у постановочному плані розглянуто питання про політичний потенціал основних центрів влади і впливу в сучасній Україні та пов'язаних із ними варіантів політичного розвитку.

Як і багато інших посткомуністичних країн, Україна належить до перехідних суспільств, що задекларували свій демократичний вибір. Протягом десяти років її існування як незалежної держави рух до демократії відбувався хвилеподібно, з припливами та відпливами, наростанням кризових явищ та їх подоланням. Загалом такий розвиток є нормальним для перехідного періоду, якому притаманна боротьба старих та нових тенденцій і який за означенням є періодом невизначеності [1]. Проте в останні роки стан «відпливу» затримався на значний час, а спроби подальшої демократизації політичного процесу наштовхуються на протидію організованих і впливових сил, що породжує сумніви щодо здатності української еліти й мас відповісти на виклик часу і створити справді демократичний лад.

Завдання цієї статті автор убачає в тому, щоб з'ясувати сутність і причини проявів зворотних тенденцій у політичному розвитку України, означити політичні сили, що є носіями антидемократичних тенденцій.

I

Коротко про специфіку українського переходу. Україна знаменита тим, що ще на старті перетворення економіки з планової на ринкову її керівництво не показало особливої прихильності до ліберальних реформ і не накреслило чіткої програми дій. Проявивши непослідовність у здійсненні при-

ватизації, зволікання з аграрною реформою тощо, країна покотилася вниз за всіма економічними показниками. Це спричинилося до різкого падіння життєвого рівня майже всіх верств — за винятком чисельно незначної, але фінансово могутньої групи великих власників, які зуміли «капіталізуватися» й за тих умов (а точніше — завдяки їм), та корупціонерів від чиновництва різних рангів. Такий спосіб економічного розвитку позначився й на політичних подіях та тенденціях.

Причин повільного, сказати б, загальмованого руху України до ринку й демократії є багато. Серед найзагальніших — труднощі так званої «четвірної» [2] трансформації, «український менталітет» [3], зовнішньоекономічні чинники тощо. Однак в умовах навздогінної моделі розвитку взагалі і «наслідувальної» демократії зокрема не можна недооцінювати проблему якості й джерел формування владної еліти, яка визначає шлях і спосіб руху вперед. Від того, в чиїх руках перебуває влада й як вона в ті руки потрапила, залежить тип переходу й успіхи трансформації старого ладу на новий. В Україні трансформація відбувалася шляхом «вростання» старих еліт (партійної номенклатури і «червоного» директорату) у нові відносини при невіршеності проблеми передачі влади (хоча б тимчасової) в руки нових політичних сил, при несформованості цих останніх і чим далі, тим більший їх розпорошеності поміж різних партій та груп інтересів.

Такий спосіб переходу був зумовлений перебігом подій, що передували створенню української держави, порівняно малою чисельністю нової еліти в особі національно-демократичних і взагалі реформаторських сил, недостатньою їх підтримкою з боку суспільства. З часом номенклатура «поглинула» вкраплення нової еліти психологічно, примусила її визнати старі номенклатурні правила гри не тільки прийнятними, а й єдино можливими для всіх політиків. Незгодні ж зникли з політичної арени за тих чи інших обставин.

Отже, причиною нерепформаторської поведінки владної еліти в Україні була саме якість цієї еліти, її склад і джерела формування. Повільний економічний розвиток — це прямий наслідок невміння старої номенклатури господарювати за ринкових умов, а звідси й зосередження нею зусиль на недопущенні домінування ринкових механізмів, принаймні до остаточного розподілу та закріплення (на свою користь) колишньої державної власності. Як наслідок, замість розвитку відкритих, конкурентних ринкових відносин сформувався потужний тіньовий сектор економіки з могутніми групами прихованих інтересів і закритих способів не стільки їх захисту, як владного забезпечення.

Зрощення з владою та оволодіння ЗМІ перетворило тіньовиків на кланово-олігархічні групи інтересів — закриті, засновані на круговій поручі та патронажно-клієнтельних стосунках об'єднання. Як найвпливовіша складова сучасної політичної еліти України, вони, за висловом В. Ющенка, виявились неготовими ні до проведення детінізації економіки, ні до відкритої політики, а тому й чинили його урядові відчайдушний опір. Зовні це мало вигляд боротьби за міністерські портфелі, а насправді було намаганням до кінця викоринити «нетипові» для сучасного українського політикуму структури та осіб, які все ще прагнули діяти в межах плюралістичної політики, підтримуючи цінності відкритого громадянського суспільства.

Отже, зумовлене політичними причинами (типом переходу та характером української еліти) зволікання з економічними реформами тепер само дало політичний наслідок — зміцнення клієнтельсько-патронажних структур, виникнення загрози олігархії. Коло замкнулося.

II

Олігархи та олігархія в умовах посткомуністичного переходу. Найуживаніші нині в Україні слова «олігархи», «олігархія» та «олігархізація» більше стосуються режиму, ніж форми правління,

відповідаючи передовсім на питання: «хто править?» Однак можновладці (або ті, хто готує себе на цю роль), зазвичай пристосовують до своїх уподобань і форму правління. Тому зусилля СДПУ(о) та Демсоюзу переформувати систему влади за допомогою референдуму «за народною ініціативою»¹ було не чим іншим, як намаганням створити придатний для ручного управління владний механізм — з перспективою на майбутнє олігархічне правління. Чим воно відрізняється від сьогоднішньої ситуації в Україні і які його варіанти відомі політичній теорії та історії?

Економісти визначають олігархів насамперед «за надприбутками, володінням контрольованими політичними та комерційними структурами, наявністю власних кишенькових ЗМІ. Останнім часом олігархи намагаються «приватизувати» і Верховну Раду, що породжує боротьбу за кожну букву закону та за кожну копійку бюджету в парламенті «в ім'я власних інтересів». Надприбутки, з яких не сплачуються податки, і є, як правило, ядром тіньової економіки, що коштує державі 10—12 млрд грн., які щорічно недоотримує бюджет» [4]. Навкруг окремих «олігархів» створюються кланово-олігархічні групи на засадах патронажно-клієнтельних стосунків, про що йшлося вище.

З політологічної точки зору олігархи — це можновладці, які використовують монополізовані ними сектори економіки для концентрації у своїх руках політичної влади, а політичну владу — для подальшого збагачення. Сучасні олігархи володіють багатоманітними суспільними ресурсами: економічними (промислові та фінансові підприємства й установи), інформаційними (друковані та електронні ЗМІ), політичними (партії, парламентські групи й фракції, важливі державні посади, вплив на перших осіб у державі). Завдяки цим ресурсам олігархи приховують свої надприбутки від оподаткування, значну їх частину перекачують за кордон, ще іншу — використовують на політичні цілі.

До середини 90-х років в Україні йшлося переважно про регіональні «клани» (прото-олігархічні групи), які боролися за вплив на центральну владу, представлену тоді так званою «партією влади»². Трансформація регіональних бізнес-груп кланового типу на олігархічні відбулася під час парламентських та президентських виборів 1998—99 років і завдяки їм. Вони стимулювали оволодіння олігархами засобами масової інформації і забезпечили їхнє панування у великій політиці, що проявилось у створенні ними своїх фракцій та патронажних партій у Верховній Раді. Нині щонайменше п'ять най-

¹ У 2001 році на прикладі спроб Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» та Соціалістичної партії організувати референдум можна було бачити, як нелегко в Україні проявити ініціативу про легальну зміну влади.

² Найвлучніший аналіз її тодішнього стану дав Микола Рябчук у статті «Демократія та партія влади в Україні» // Політична думка. — 1994. — № 3.

впливовіших парламентських груп і фракцій (від «Трудової України» до «Солідарності») є утвореннями кланово-олігархічного типу.

Отже, сьогодні ми можемо говорити про політичне домінування в Україні кланово-олігархічних груп, які, по суті, є групами фінансово-економічних інтересів «у законі». Вони використовують владу для максимізації своїх надприбутків і політичного впливу, спираючись на «право сильного». Показовими є політична поведінка і публічні заяви «патрона» однієї з олігархічно-кланових груп, лідера парламентської фракції «Відродження регіонів», народного депутата О. Волкова. Відразу після формування парламентської більшості наприкінці 1999 року він почав ставити під сумнів її дієздатність та наполягати на необхідності проведення референдуму з метою внесення радикальних змін до Конституції (фактично, антиконституційним способом). В інтерв'ю журналу «Політика і культура» у січні 2000 року Волков заявив: «Я все-таки вважаю, що 450 депутатів — це для нашої країни забагато. 300 депутатів вистачило б», — самовпевнено додавши: «Оті 300 з лишком прихильників закону про заборону проведення референдуму (малися на увазі його колеги-депутати. — А. К.) — це ті, по кому плаче Генеральна прокуратура». Демонструючи свої «силові» можливості та зовсім не дбаючи про дотримання етики політичного діяча, він так прокоментував долю ПСПУ та її лідера Наталії Вітренко: «Ми здатні створити ще одну таку партію» [5].

2- Домінування кланово-олігархічних груп у політиці, проте, ще не означає встановлення олігархії як політичного режиму. Олігархічні групи у тій чи іншій формі існують у більшості країн, де економіка базується на приватній власності. Однак відмінності між країнами полягають якраз у мірі політичного домінування олігархічних груп та у ступені збігання розподілу влади й власності.

На сьогоднішній день проблема олігархізації економіки й політики в різних країнах світу не належить до числа добре досліджених. Найчастіше згадують про олігархічне правління в Латинській Америці, та й то стосовно 20-х — 30-х років. Тим часом в історії капіталізму було немало періодів домінування олігархічних груп — як у Європі, так і в Америці. Та все ж у порівняльній політології серед різноманітних класифікаційних систем, за якими ранжують сучасні держави, є індекс концентрації економічної влади Ванганена, який можна було б вважати індексом олігархізації суспільної системи. Він характеризує міру контролю небагатьох монополістів над економічними ресурсами країни — державними, приватними та іноземними. В узагаль-

неному вигляді по континентах цей індекс виглядає так: Африка — 83,7; Америка (Північна і Південна) — 69,2; Азія — 76,6; Океанія — 43,3; Європа — 56,0 [6]. Індекс Ванганена позитивно корелює з такими показниками життєдіяльності держав, як нерівність доходів (0,33), рівень інфляції (0,4), і негативно з такими, як рівень громадянських і політичних прав та свобод (-0,88), стабільність режиму (-0,57), індекс гуманітарного розвитку (-0,55), витрати на освіту та охорону здоров'я (-0,52) [7].

Специфіка перехідних, особливо посткомуністичних, суспільств полягає в тому, що методи збагачення олігархів тут є особливо криміналізованими. З цієї причини їхня головна мета — повне оволодіння владою. Тільки такий розвиток подій здатний забезпечити гарантоване прикриття їхніх старих «грівів» і відкрити нові можливості для збагачення. Звідси — ігнорування суспільних інтересів, намагання використати владу для того, щоб, максимально звузивши сферу демократії, створити монократичну систему правління, яка й буде олігархією.

Олігархія — це форма владарювання, тип політичного режиму, про який писали ще давньогрецькі філософи Платон та Арістотель. Так само як мон(о)-архія — влада одного, полі-архія — влада багатьох (форма розсосередженого правління, що забезпечує панування принципів плюралістичної демократії), оліг(о)-архія — це влада кількох, небагатьох. В усіх цих термінах наявне вказування на кількість володарів (один, багато, кілька) та саме слово володарювання (старогрецьке *archein*). Це означає, що без політичного панування олігархів не буває. Тому не слід їх плутати з багатими бізнесменами чи просто підприємливими людьми. Тільки ті багатії, котрі намагаються встановити «диктатуру небагатьох» (явну чи позалаштункову), є олігархами. Олігарх — це не просто багата людина, а один із небагатьох можновладців, що правлять у своїх приватногрупових інтересах, причому в основному або виключно силовими методами.

Як теоретично, так і в емпірично-порівняльному аспекті з'ясування суті олігархічного правління є непростю справою. Термін, введений у політичну філософію античними філософами, виявився не надто популярним у наш час. Однією з причин такого стану є те, що він привертає увагу до питання про соціальне підґрунтя державної влади, про те, «хто править?», у той час як ліберальна теорія ХХ століття заперечила значимість цієї проблеми вустами одного з найвпливовіших своїх речників — Карла Поппера¹, що було природним у період протистояння лібералізму марксизмові.

К. Поппер стверджував, що питання про те, «хто повинен правити», яке йде від Платона до Маркса і їхніх послідовників, має бути визнане абсолютно непрактичним і замінене на питання про те, «як має бути влаштована держава, щоб поганих правителів можна було позбутися без кровопролиття...»; або в іншому формулюванні: «як найкраще можна уникнути ситуацій, коли поганий правитель завдає занадто багато шкоди?» Див.: *Карл Поппер. Демократія і народоправие // Новое время.* — 1991. — № 8. — С. 41, 42.

Для цивілізованих демократичних держав, у яких демократія зростала протягом століть паралельно з утвердженням конституціоналізму, а право стало невід'ємною складовою суспільної свідомості, зауваження Поппера, напевне, є слушними й сьогодні. Однак для перехідних, особливо посткомуністичних, суспільств, у яких теперішній еліті правова культура притаманна ще меншою мірою, ніж широкому загалу, питання про те, хто править та в чийх інтересах здійснюється влада, вийшло на передній план боротьби за збереження демократичних інститутів. Тому й виникає потреба в тому, щоб розібратись, хто такі олігархи й якої олігархії від них можна чекати.

Звернувшись по допомогу до класиків політично-філософської думки, які ввели це поняття в науковий обіг, — давньогрецьких філософів Платона й Арістотеля, ми побачимо, що у їхніх творах олігархію віднесено до різновидів неправильної, незаконної влади, що здійснюється в інтересах правителів, а не всього народу. Це й не дивно, бо правління олігархів у грецьких полісах переважно, хоч і не завжди, були притаманні свавілля, жорстокість та егоїзм. Арістотель вважав, що не слід акцентувати увагу на кількості правителів, бо не це головне. Найважливішим у протиставленні олігархії, яка була правлінням небагатих багатих, та демократії, яка допускала до правління багатих бідних, він вважав те, що в цих двох випадках «до влади висувуються дві різні вимоги: одна базується на праві власності, інша — на добробуті більшості людей, що живуть у суспільстві» [8].

За олігархії мета державного правління — служіння благу всіх — підміняється правом володарів великої власності правити суспільством. У цьому плані і Платон, і Арістотель протиставляють олігархію аристократії — правління небагатих в інтересах усіх — та ставлять її нижче демократії, оскільки демократія (за винятком її крайніх форм), при всіх недоліках, більше піддається регулюванню.

Бувши спостережливим і глибоким дослідником, Арістотель виділяв різні види олігархії, вказуючи на те, що їх природа залежить від розподілу власності у суспільстві. Там, де існує досить великий клас дрібних власників, олігархія може набувати пом'якшених форм, наближаючись до демократії. А там, де домінує малий клас дуже багатих людей, правління може перейти до рук кліки. «Олігархія може мати широку базу серед громадян або

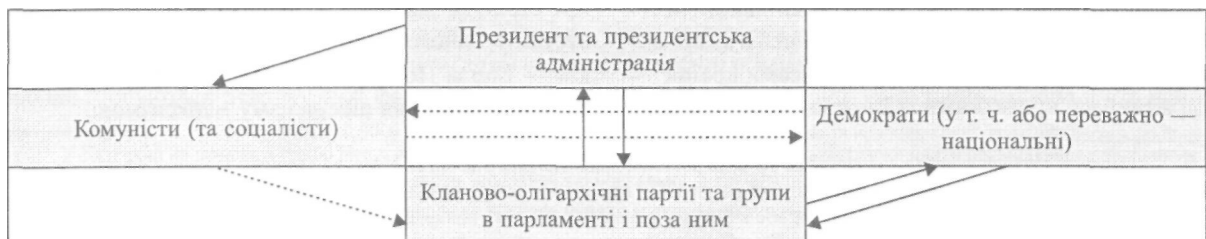
влада може перебувати в руках певного обмеженого угруповання. Таке угруповання може функціонувати як постійне об'єднання, що безперервно засилає своїх людей на державні пости, навіть не імітуючи виборів, а в крайніх випадках влада взагалі може перейти до кількох сімей або навіть до однієї сім'ї» [9].

Неважко здогадатися, яких рис може набути олігархія в Україні, де соціальне розшарування перейшло межі цивілізованості, а «малий клас дуже багатих» не характеризується ні шляхетним походженням і дотриманням вимог моралі та права, ні освіченістю, ні іншими рисами, які за певних обставин роблять виправданою концентрацію влади в руках «вищого класу». «Первісне нагромадження капіталу», у процесі якого українські олігархи здобули економічну могутність, здійснювалось не просто брутальними методами. Воно часто було протиправним, нерідко відверто злочинним. І якщо люди, що звикли зневажати закон у своїй економічній діяльності, перенесуть (а вони вже переносять) свої методи в політику, а тим більше встановлять своє неподільне панування в державі, то жодної надії на збереження прав та свобод громадян не залишиться.

Поки що повного оволодіння владою олігархами не сталося, але не завдяки впливовості носіїв української демократії, а завдяки протистоянню іншої сили, схильної до встановлення монархічного правління, втім, можливо, в іншій формі і, можливо, не тепер, — Президента і вищої бюрократії з його оточення.

III

Центри влади і впливу на політичній арені України. Період кінця 2000 — 1-ї половини 2001 рр., з притаманною йому насиченістю та швидкою змінюваністю політичного порядку денного, з нестихаючим протистоянням і скандалами на різних рівнях політичної піраміди засвідчив, що Україна підійшла до певного рубежу, коли вибір — на користь чи на шкоду демократії — має бути зроблено і закріплено на триваліший час. Саме за досягнення такої визначеності й ведеться нині боротьба чотирьох, далеко не однакових за силою, центрів політичної влади і впливу, кожен з яких уособлює інше політичне майбутнє України. Їх можна зобразити у вигляді такої системи протигав:

Про дві ідеологічно протилежні сили — лівих, з одного боку, та націонал-демократів — з іншого, яких ще напередодні виборів 1998 року розглядали як основних суперників на тлі малознаних та мало-впливових інших партій (можливо за винятком тодішньої «партії влади» — НДП), тепер можемо сказати одне: поки що не вони вирішують, хто, як і в якому напрямі поведе в майбутнє українське суспільство.

Ліві, так само, як і праві, сьогодні не мають змоги визначати політику. Комуністи були усунуті від можливості здійснювати скільки-небудь значний вплив на політику відразу ж після президентських виборів. Щоб досягнути цього, Верховній Раді довелося пройти ще через складний процес усунення з посади спікера О. Ткаченка та формування пропрезидентської більшості. Праві ж були «зруйновані» як самостійна сила ще до виборів, до того ж зі значно меншою затратою сил, оскільки самі допомагали своїм супротивникам.

Таким чином, перспектива повернення до комуністичного тоталітаризму чи авторитаризму (з поправкою на сучасну епоху) — малоімовірна, незважаючи на те, що КПУ усе ще здобуває найвищі рейтинги (за рахунок чисельності пенсіонерів та історично обумовленої розпізнаваності її населенням). Безперспективність майбутнього комуністів непрямо підтверджується й доволі лояльним ставленням до них чинного Президента держави, чого не скажеш про його стосунки з іншими опозиціонерами.

Однак і демократична перспектива України, яку уособлюють національні та ліберальні (останніх взагалі не чути!) демократи, також перебуває в «тумані невизначеності». А це означає, що монократичний режим, суть якого — в концентрації влади в одних руках (однієї особи, партії, клану, олігархічного угруповання тощо) є реальною загрозою для України. Дехто стверджує, що такий режим є не загрозою, а реальністю політичного життя України. Однак таке твердження є правильним тільки частково. Адже повне збереження де-юре і часткове — де-факто основних елементів плюралістичної демократії дає змогу демократам розвинути й утвердити ці елементи, маючи навіть менший політичний потенціал, ніж той, що є в антидемократичних сил. Бо ці елементи відповідають чинній Конституції. Саме тому й розгортаються такі баталії навкруг конституційно визначених форм урядування.

Можна сказати, що допоки монократичний режим не легалізувався у тій чи іншій чітко означеній формі, не всі шанси демократів втрачені, але для відновлення демократичної перспективи потрібні нестандартні дії. І саме від здатності демократичних сил здійснити такі дії залежить, що буде далі: чи вже найближчим часом в Україні встановиться олігархія або авторитарно-бюрократичний авторитаризм, чи держава й далі балансуватиме на грані авторитаризму і слабкої, та все ж плюралістичної демократії.

1. See: *Kuzio, Taras. «The national factor in Ukraine's quadruple transition» II Contemporary Politics.*— Vol. 6.— N 2 (June).— 2000.
2. Див.: *Полохало В.* Середній українець — соціальна основа негромадянського суспільства // *Політична думка.*— 1999,—№4.
3. Докладніше про типи переходу та його специфіку в Україні див.: *Колодій А.* До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) // *Сучасність.*— 1999.— № 7—8.
4. *Виткович Л.* Міфи та реалії уряду Юшенка // *За вільну Україну.*— 2 грудня 2000 р.
5. Див.: *Інтерв'ю Олександра Волкова // Політика і культура*— 2000 — № 2 (21 січня).— С 12—15.
6. *Vanhanen T.* The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980—1988.— New York: Grane Russak, 1990 / Цит. по: Lane, Jan-Erik & S vante Ersson. Comparative Politics. An Introduction and New Approach.— Cambridge (UK): Polity Press, 1994.— P. 145.
7. *Ibid.*—P. 147.
8. Див.: *Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон.* Історія політичної думки. Пер. з англ.— К.: Основи, 1997.— С. 117.
9. Там само.— С. 125.

Kolodii A. F.

«OLIGARCHS» AND «OLIGARCHY»: SUBSTANCE OF NOTIONS AND UKRAINE'S POLITICAL REALITY

The paper deals with some changes on political arena of Ukraine during the last five years and their influence on the crystallization of the political regime of a certain, identified type as opposed to transitional uncertainty. Correlation between the notions of «oligarchy zation» of interest group politics and «oligarchy» as a type of state domination is analyzed; the question of political potential of the major centers of power and influence in contemporary Ukraine and its possible impact on the nature of political regime is raised.